

KESZEG VILMOS

A TÖRTÉNETMONDÁS FUNKCIÓI A 20. SZÁZADBAN

Az autobiografikus beszédmód elkezd a külön mentális és szimbolikus világok termelését.

■ 1. Egy francia szociológus egyik esszéjében írja le a néhány évtizeddel ezelőtti, alábbi esetet. A fiatalember pályaválasztásra készül, s liberális szellemű pedagógus szülei és oktatói önálló döntésre biztatják. A fiatalember meghozza a döntést, műszaki képzést választ, a katonai akadémiára megy tanulni. Ám itt hamarosan rájön, hogy a család és az iskola által preferált humánus és szellemi értékek hiányoznak a technika és a katonai fegyelem világából. Visszatér, s szülei nyomdokain humán-értelmiségi pályára lép. Szülei elálmódták, ellop-ták előle jövőjét – mondja a szerző.¹ Ha ebből a nézőpontból gondoljuk újra az „apáról fiúra” metaforával azonosított társadalmakat, a generációs viszonyok sajátos fényben jelennek meg. A szülők a családban nyújtott nevelés, a hagyományokba való belenevelés, a személyes példamutatás, de az élet és a munka feltételét képező ingatlanok (ház, föld) megszerzése, a szakmai tudás átadása által döntően korlátozták a választás lehetőségét. Másik oldalról, a gyermekek a pályán való elhelyezkedésben elvárták, készségesen elfogadták a szülők gondoskodását. Ebben a helyzetben kétszeresen torznak tűnik fel a generációk közötti viszony: a szülők – tudatosan vagy öntudatlanul – elorozzák gyermekeiktől a választás lehetőségét; a gyermekek – gyakran türelmetlenül várva – szüleik örökébe lépnek. Ezt a generációk közötti kölcsönös függőséget borította fel a 20. század. Az életpályák a 20. század során nagymértékben differenciálódtak és individualizálódtak.

Romániában a 20. század eseményei jelentősen kihatottak a pályaválasztási stratégiákra. Az individuális és tradicionális opciók mellett meg-

határozó szerepet játszottak a tömegek sorsát megszabó világháborúk, a kisebbségi sorsot befolyásoló politikai döntések, a kollektív bűnösség elvét alkalmazó törvényes rendelkezések. Mind az egyéni opciók, mind a körülmények által az egyénre kényszerített életpálya-stratégiák változatos, fordulatokban gazdag, előreláthatatlan kimenetelű életpályákat eredményeztek. Az életpálya-választás terén tapasztalható látványos változások a következők: az elsőgenerációs szakmai orientációk számának növekedése s ennek következtében a generációk közötti mentalitás-, életvitelbeli távoldás, új foglalkozási opciók eltömegesedése (ipari alkalmazott), a tömegeket érintő fordulópontok sorseseemény jellege (államosítás, kollektivizálás, emigráció), új életter választása (külföldre, városra való migrálás), a tömegeket mobilizáló eseményekben való részvétel (országépítés), az életpálya intézmények általi modellálása (törvényes keretek, iskolai oktatás). Az oktatási rendelkezések jelentősen befolyásolták a romániai magyar etnikum képzettségi szintjét és az ezzel összefüggő pályaválasztását, életvitelét. A területmódosítások (országhatárok változása, települések szisztematizálása) bizonyos régiókba koncentrálna a magyar ajkú lakosságot, majd a szisztematikus többségi immigráció feloldotta a kisebbség koncentrációját. A kisebbségi intézmények felszámolása az egyéni, gyakran hátrányos, bizonytalan kimenetelű döntések meghozatalára kényszerítette a magánszemélyeket, törvényen kívülre helyezte a kollektív kezdeményezéseket. A magántulajdontól való megfosztás a családon belül hagyományosnak számító gazdálkodási stratégiák feladását hozta magával, megszüntette a romániai magyar társadalom foglalkozási hagyományait. A magántulajdon státusának megváltozása, a migráció kizárta az életpálya-stratégia magántulajdonra való építését. A földek, épületek és a különböző tárgyak a pragmatikus funkció helyett szimbolikus jelentéssel telítődtek.

2. A történetmondásban s az erre reflektáló kutatások szemléletében, a történetek kutatásában a 20. század során több alkalommal radikális paradigmaváltás következett be. A hagyományos, személytelen narratívumok mellett a 20. században eluralkodott a biografikus és az autobiografikus beszédmód, a történetmodás esztétikai-szórakoztató funkciója mellett előtérbe került a történet és a történetmodás fatikus, identitásképző és -reprezentáló funkciója, a mesemondás hagyományos habitusa mellett a változatos történetmondási stratégiák (pl. kimondás, elhallgatás, eltorzítás) jelentek és honosodtak meg. A 20. század eseményei jelentős mértékben megváltoztatták az élettörténet-stratégiákat is, valamint az élettörténetek értékesítésének, használatának stratégiáit. A legjelentősebbnek nevezhető változás az, hogy a biografikus beszédmód esetenként egy adott helyzet (viszony), egyéni és közösségi státus alátámasztását szolgálja. Az egyén története összekapcsolódik egy politikai-ideológiai-gazdasági helyzet, egy intézmény, a személyi státus történetével. A másik, jellegzetesen 20. századi narratív stratégia – az előbbi eljárással ellentétben – a kontraprezentikusan működő történetek forgalmazása. Az utóbbi kategóriába tartozó élettörténetek az egyénnek az adott helyzettel való szembenállását, fenntartását fejezik ki.

2.1. Az élettörténetek szerkesztésének egyik stratégiája a múlt, a jelent megelőző személyes tapasztalatok exponálása vagy ennek elhallgatása. A *longue durée* érvényesítése, az erőszakosan felszámolt múlt történetekben való fenntartása kontraprezentikus eljárás, gyakoribb a méltatlan körülmények közé sodródott egyének esetében (arisztokrácia, kisebbség). Ezzel szemben a múltat felszámoló hatalom, társadalmi konjunktúra a történetek elhallgatását írta elő, s a történetmondást cenzúra ellenőrzése alá helyezte. A múlttól való elszakadás (a róla való kényszerű vagy önkéntes lemondás), akárcsak a múlt felvállalása (programszerű felelősségvállalása) a különböző társadalmi státusokra érvényes adaptációs narratív stratégia. 2.2. A biografikus történetek olykor ragaszkodnak a genealógiai hagyományokhoz, az

egyén életét kinyújtják az elődök és az utódok által megélt események irányába, a család, a közösség folytonosságát hangsúlyozva (arisztokrata családtörténetek). Máskor a történetek az események előzménytelen voltát húzzák alá (hadifoglyok története). Közbülső kategóriaként említendő az a történettípus, amely az elődök és az utódok életpályájában beállt gyökeres változást exponálja (kulákok beszámolóí). 2.3. A történetek egyik része az egyén, a család autonóm életstratégiájának szemléltetésére a genealógiai történetet elhatárolja a történelemtől. A történetek másik része a személy, a nemzetség és a történelem összefonódását hangsúlyozza (a munkásmozgalmakban, a kollektivizálásban való aktív részvétel aktivistaként vagy áldozatként, a háborúk, a kényszermunka, a migráció, a politikai üldözés megélése). 2.4. Az eltérő társadalmi és ideológiai pozíció az esemény alternatív megjelenítését eredményezi. Ilyen eltérő narratív pozíció a kisebbségi/többségi, az eltérő etnikus (román/magyar), a hatalmi/alárendelt, a földnélküli/kulák, a kommunista/antikommunista, az elvándorló/helyben maradó személy pozíciója. 2.5. Az egyes történetek háttérben összetett, az értékrendet implicit módon érvényesítő általános narratívák húzódnak. A történetek finalitása (az expozíció és kimenetel viszonya) szempontjából jellegzetes történettípusok a fogyatkozás-, hanyatlástörténetek (asszimiláció, migráció, deprivatizáció), a fejlődéstörténetek (országépítés), az értékváltozástól mentes történetek (túléléstörténetek). Tematikai szempontból a 20. század biografikus történeteinek tipikus motívumai a migráció, ezen belül az amerikázás és a nyugat-európai vendégmunka, a kisebbségi sérelmek, a strukturális (interetnikus, osztály- és ideológiai) konfliktusok, a háborús élmények, a kuláksors, a diktatúra és a személyi kultusz. 2.6. A külső referenciához való viszonyulás szempontjából a történetek a teljes fikció és a dokumentum két szélső határa között helyezkednek el. A két pólus között középponton foglal helyet a vallomás, amely egy időben kapcsolatban van a fikcióval és a dokumentummal. 2.7. Az autobiografikus beszédmód különböző narratívákkal került affinitásba. Ezek: a történelem, a lokális történelem, a családtörténet, a fikció (regény, film), a társadalomtörténet.

3. A 18. századtól gyakorivá, a 20. században pedig intenzívvé vált az (auto)biografikus stratégiák használata. Egyik oldalon az (auto)biografikus beszédmód, a biografikus történet eszköztérke nagyobb téthez jutott (állampolgárság megőrzése/elvesztése/elnyerése, emigráció, az anyagi egzisztencia megingása/stabilizálása, anyagi és morális kárpótlás megszerzése, egy egyén kompromittálása vagy rehabilitálása biográfiája alapján). E stratégiák különösen egy történeti fordulópont után alakulnak ki, és egy korszakon belül vannak érvényben. Az 1950-es években a származás exponálása vagy elhallgatása általános gyakorlattá vált. 3.1. Másik oldalon az (auto)biografikus beszédmód általánossá válása figyelhető meg, olykor egyszerű narratív beszélői szándékkal magyarázhatóan, máskor intézményi előírásnak tulajdoníthatóan. Az intézmények az egyént biografikus narratívuma alapján kezdték el megítélni, promoválni és büntetni. Az 1945-ban létrehívott CASBI, az Ellen-séges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Intézet döntött a családi vagyonok sorsáról; a 187/1999-es román törvény elrendelte a Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanács létrehozását, a diktatúra áldozatainak és csatlósainak azonosítása végett; a kollektivizált földek, az államosított javak 1989 utáni visszaszolgáltatása, a hadifoglyok, a menekültek, a börtönviseltek morális és anyagi kárpótlása a személyes és a családi múlt narratív rekonstruálása alapján történt meg.

4. A 20. század során az (auto)biografikus regiszterek változása figyelhető meg. A regiszterek a történetek és a történetmondás számára a nyilvánosság intézményeként működnek, amelyek a társadalmi érintkezést, véleménycserét, a történetek tárolását és forgalmazását teszik lehetővé. 4.1. A családi emlékezet és kommunikáció továbbra is megmarad a biografikus beszédmód primer, releváns kontextusának (a

családtagok, az elhunytak emlékének rituális megszerzése és a kommunikatív és kulturális emlékezetben való őrzése; gyászjelentések, sírfeliratok). 4.2. Emellett azonban látványosan megnő a lokális regiszterek és – 1989 után – a megemlékezési szertartások szerepe. A településtörténetek, településmonográfiák a lokális közösség tagjainak számontartására, rehabilitálására vállalkoznak. Az épületek falán, a templomokban elhelyezett emléktáblák, a köztereken felállított emlékoszlopok a két világháború, a kulákosítás, a politikai rendszer áldozatainak állítottak emléket. A romániai magyar társadalom körében az egyház jelentős szerepet vállalt a világháborúk és a politikai rendszerek áldozatai emlékének ápolásában. Szintén 1989 után több állami és országos intézmény és szervezet kezdi el az állampolgárok múltjának feltárását. 4.3. A 20. század során a szépirodalmi regiszterbe gyakran kerülnek be a korszak reprezentatív biográfiai, az 1940–1950-es években a hiányzó, ideológiával átítított szépirodalom import útján kerül az országba, majd az 1960-as években elkészülnek az országépítés hazai szépirodalmi narratívumai is. A 20. század második felében a reprezentatív biográfiai láthatóvá tételét egyre inkább a szociográfia vállalta fel. 4.4. A 20. század első felétől kezdődően a média jelentős szerepet töltött be a reprezentatív biográfiai popularizálásában. 4.5. Az oktatás minden korszakban a tananyag szervezési formájaként, a társadalomtörténeti eszmények modelljeként használta fel a biográfiát. A szocializmus sztálini korszakában, majd a személyi kultusz idején a biografikus beszédmód ideológiai motívumok terjesztésének eszközévé vált. 1981-ben készült el Nicolae Ceaușescunak az oktatásban és a politikai képzésben alpműként használt biográfiája. 4.6. Az 1989-es változások után a társadalomtudományok (etnológia, antropológia) az életpályákra és élettörténetekre vonatkozó kutatásokat kezdeményeztek. 4.7. Az intézmények által a reprezentatív történetekből szervezett regiszterekkel párhuzamosan épültek ki a nyilvánosság alatti, az intézmények, közéleti személyek tekintélyét megkérdőjelező történetek (pl. a diktatúra éveinek politikai viccei, a kisebbségi sérelmek narratívumai).

5. Az események szerveződése, akár csak az események narratív formában való megjelenítése korszakhoz kötődik. A korszak határát egy jelentős politikai, társadalom- és gazdaságtörténeti fordulópont képezi. A korszak mint intézmény az időhöz való viszonyulás mentális, kognitív és szociális habitusaiból szerveződik. Egyik oldalról a társadalmi viselkedést, az életpálya-stratégiákat törvények, előírások, szankciók és kompenzatorikus gyakorlatok szabályozzák. Másik oldalról az életpálya tagolását az emlékezés, az életvezetési stratégiák rendszerezésének szándéka határozza meg.

A korszak és ennek mentális megjelenítése, a korszaktudat egyaránt lehetővé teszi az idő tagolását, érzékelését és specifikumainak megjelenítését, reprezentálását. A korábban említett példák azt hivatottak bizonyítani, hogy a korszakhatárok kijelölését, a korszakok eseményekkel és szereplőkkel való benépesítését a különböző társadalmi csoportok közvetlen tapasztalatok és a hagyományok alapján végzik el (a háború résztvevőinek, a kollektivizálással szembeszegülő személyek számontartása). E történeti narratívák révén az idő, a múlt birtokbavétele, hozzáférhetővé tétele, a múlt benépesítése, az időben való eligazodás történik meg. Továbbá a narratívák a történelemről szerzett személyes tapasztalatokat halmozzák fel, teszik felidézhetővé, velük szembeni attitűdöket állandósítanak és terjesztenek. Ezzel magyarázhatóan a történeti narratívumok a történeti fordulópontokat követően kicserélődnek, átértékelődnek, módosulnak, megváltoztatják státusukat.

A korszak, korszaktudat fogalmak több 20. századi társadalomtudományi életműben jelentek meg. Fernand Braudel a társadalomtörténeti folyamatok három eltérő dimenzióját különíti el. Ezek a hosszú időtartam (longue durée), a középtávú idő, a konjunktúrák ideje, valamint a rövid időtartam, az események ideje.² A filozófus

Odo Marquard a korszakot, korszaktudatot alapvető emberi igényként írta le.³ Az utóbbi időben jelentek meg azok az antropológiai megközelítések, amelyek a történelem birtokbavételét, láthatóvá tételét, a történelem kiállítását vizsgálják.⁴ Ezek az értelmezések arról győznek meg, hogy az (auto)biográfiák az individuális életpálya keretében teszik láthatóvá a politikai, gazdasági változások, a törvények és a rendelkezések, az intézményi reformok, az ideológiák következményeit. A történetek mögött a változásokkal kapcsolatos élmények húzódnak meg.

A romániai magyarság emlékezetében a „hosszú huszadik század” során különválnak a háborúk kora (1914–1945), a trianoni döntéssel kezdődő „román világ” (1919–), a második bécsi döntéssel kezdődő „kicsi magyar világ” (1940–1944), a kollektivizálás kora (1945–1962), a kommunizmus időszaka (1965–1989), valamint az 1989-es eseményeket követő korszak. Ezek a korszakok a többségi román nemzet periodizációjában is megvannak. Megítélésük azonban eltérő. A románság számára a trianoni döntés az 1918. december 1-jei gyulafehérvári népgyűlés határozatainak, a nemzeti népakarat európai elismerését jelenti. Ezzel szemben az Észak-Erdélyben 1940–1944 között reinstalálódó magyar közigazgatás a román lakosság emlékezetében a jogtipró intézkedések és a diszkriminációk sorát léptette életbe.

A korszakokon belül a történetek státusa és forgalmazása viszonylag stabil, különböző individuális és csoportidentitásokkal és -érdekekkel van összefüggésben. A korszakváltozások a narratívumok státusában, a történetmondási habitusban jelentős módosulásokat indítanak el.

6. A 20. században a biografikus/autobiografikus reprezentációk jelentősége fokozatosan növekedett. A biográfia a társadalmi kommunikációban az értékrend szervezésének és működtetésének keretévé vált. Egy lépéssel továbblépve a beszélői és befogadói pozíciókhoz érkezünk el. Innen tekintve a jelenségre a biografikus/autobiografikus sémák és az ezekre épülő szövegek *interpretív habitusokként* jelennek meg.⁵ Azaz a történelmi, a társadalomtörténeti események és folyamatok a személyes bevonódás, részvétel, családi, lokális tradíciók perspektívájából válnak láthatóvá. A személyes bevonódás, részvétel az egyén részéről az események megtapasztalását (alakítását, leküzdését, elszenvedését) jelenti, s ilyenképpen teljesítményként s az azt megjelenítő identitáskonstrukcióként működik. A biográfia és az autobiográfia a társadalom és az intézmények részéről az egyéni identitás receptálását, az egyén megítélését teszi lehetővé.

7. A 20. századi események és állapotok számtalan eltérő, személyes tapasztalatot és élményt termeltek. Ez után, ezen túl vetődik fel az a kérdés, hogy a társadalom mihez kezd ezekkel a tapasztalatokkal és élményekkel. A felsorolt példák több erőteljes irányba mutatnak.

7.1. Egyik oldalon az válik láthatóvá, hogy az egyén szívesen forgalmazza történetét. Az informális szféra mellett egyre többen keresik meg a nyilvánosság különböző formáit. Annak a folyamatnak az újabb állomását kell látnunk ebben, amely a társadalom iránti szimpátia kialakulásával, valamint az individuuum önmaga általi felértékelésével indult a 18. században.⁶ Az egyén élettörténeti keretben jeleníti meg a történelemmel való találkozását, az intézményi, közösségi normarendszerhez való igazodását, az elődökkel, ősökkel való szolidarizálását vagy a tőlük való elhatárolódást. A személyes identitás kifejezését lehetővé tevő narratíva a szakirodalomban a *histoire à soi* néven ismeretes.⁷ 7.2. Ezzel párhuzamosan a 20. század során fokozódó mértékben követhetjük nyomon a társadalom egyénre irányított figyelmének növekedését. A folyamatot a társadalomtörténeti irodalom a modern korból eredezteti. A 18. századtól megnő a hozzáférhetővé válik, demokratizálódik a társadalom egyedeire vonatkozó tudás. Ennek klasszikus formája a statisztika tudománya.⁸ Pierre Nora szerint az autobiográfiát megelőzi az eposzokban megőrkített biográfia, majd

a királyi udvarokban szervezett feudális emlékezet. Az első két, centralizált, hivatalos emlékezeti formával szemben az autobiográfia a demokratikus emlékezet.⁹ Az egyén élete iránti érdeklődést az motiválja, hogy az élettörténet, azaz a személyes emlékezet láthatóvá teszi a társadalmi-történelmi-ideológiai struktúrák működését. Azaz az autobiografikus emlékezet nem intézményesített és nem kumulatív emlékezet, s az intézményesített emlékezet alapját képezi.¹⁰ 7.3. Az, ami a fenti áttekintésből nyilvánvalóvá lesz, ezzel ellentétes folyamat. Az állam az egyént élettörténete alapján tartja számon és klasszifikálja. Az élettörténetből válik láthatóvá az állam iránti lojalitás, a törvények és az ideálok tiszteletben tartása. A társadalom a specifikus történetek alapján tartja számon a hadifoglyokat, a kulákokat, a pedagógusokat, lelkészeket. Azonban természetesen nem csupán a személyes élmények megosztásáról, a társadalom homogenizálódásáról van szó. Az autobiografikus beszédmód elkezd a külön mentális és szimbolikus világok termelését. A kisebbségi sors traumáit, a Maniu-gárda kegyetlenkedéseit a szárazajtai, a gyantai, az egeresi atrocitások narratív feldolgozásaival szemléltette. Az Ördögkúton, az Ippen sorra került megtorlások narratív feldolgozásai a román etnikum sérelmeit jelenítették meg. Ugyanannak az eseménynek más-más narratív reprezentációja alkalmas a besúgó és a besúgott, az aktivista és a kulák társadalmi pozíciójának és mentalitásának kifejezésére.

■ JEGYZETEK

1. Pierre Bourdieu: *Le rêve des familles*. In: *Uő: La misere du monde*. Edition du Seuil, Paris, 1993. 1221–1242.
2. Az időképzetek meghatározása: Fernand Braudel: *Histoire et sciences sociales. La longue durée*. Annales ESC. 1958. 4. 725–753. A fogalmak analitikus alkalmazása: Fernand Braudel: *Civilisation matérielle, économique et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*. Librairie Armand Colin, Paris, 1979.
3. A gondolatot, más összefüggésben Kulcsár-Szabó Zoltán is felveti. Az általa idézett Odo Marquard szerint a korszakhatárok felállítása, az idő „behatárolása”, a „határszükséglet” antropológiai igény. Kulcsár-Szabó Zoltán: A „korszak” retorikája. (A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia). In: Bednancs Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Osiris, Bp., 2000. 90–105.
4. *A domestiquer l'histoire kulturális habitusának leírása és értelmezése* Daniel Fabre (dir.) *Domestiquer l'histoire. Ethnologie des monuments historiques*. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 2000. Alban Bensa: *Fièvres d'histoire dans la France contemporaine*. In: Alban Bensa – Daniel Fabre (dir.): *Une histoire à soi. Figuration du passé et localités*. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 2001. 1–12. A lokális történelem megkonstruálásának alakzatairól és habitusairól: Keszeg Vilmos: 17–20. századi erdélyi toronygombiratok: a lokális történelmek szerkezete és funkciója. In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Egyetemi Műhely kiadó, Kvár, 2007. 71–108; Keszeg Vilmos: A történelmi emlékezet alakzatai. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2007. 18–43.
5. Az interpretív tőke (Sz. Kristóf) a tények, szövegek interpretálását lehetővé tevő tapasztalatok és ismeretek összessége. Az azonos interpretív tőkével, azaz interpretációs kompetenciákkal rendelkező közösségek az interpretív közösségek (Fish). Stanley Fish: *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge–London, Harvard University Press, 1980; Sz. Kristóf Ildikó: *Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól*. *Tabula* 1998. 1. 1–2. 60–83.
6. Jacques Voisine: Az „autobiographie” irodalmi terminusának kialakulása. *Világirodalmi Figyelő* 1963. IX 2. 131–138. 138.
7. A. Bensa – D. Fabre: i.m.
8. Hervé Le Bras: *La Statistique générale de la France*. In: Pierre Nora (szerk.): *Les lieux de mémoire I*. Gallimard, Paris, 1986. 317–353.
9. Pierre Nora: *Les mémoires d'État*. In: *Uő* (szerk.): *Les lieux de mémoire II*. Gallimard, Paris, 1986. 355–400.
10. Pierre Nora: i.m. 380–390.